

розкриттям прихованих ворогів, які проводять свою ворожу діяльність»³².

Таким чином, призупинений механізм політичних репресій мав знову запрацювати. Зупинити остаточно його вдалося лише в часи «горбачовської перебудови».

³² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 46, арк. 105.

*Леонід Місінкевич
(Хмельницький)*

«Великий терор» 1937–1938 рр. на Хмельниччині

Misinkevich L. «The great terror» of 1937–1938 in Khmelnytskyi region.

The article is dedicated to the ways that put into practice the policy of repression in Khmelnytskyi region.

Сторінки історії України радянської доби під тиском комуністичної ідеології висвітлювалися упереджено, необ'єктивно. Нині прагнення істориків спрямовано на переосмислення минулих років, ліквідацію «білих плям», відновлення історичної справедливості щодо наших співвітчизників, які зазнали необґрунтованих репресій з боку держави. Відкритий доступ до державних архівів дав можливість вивчення причин свавілля, політичних репресій. Раніше ця площина нашої історії була надійно схована адміністративно-командною системою за допомогою жорсткої цензури, таємничості архівних матеріалів, що мали гриф «Цілком таємно».

За роки радянської влади мільйони людей стали жертвами свавілля необмеженої влади комуністичного режиму, зазнавши необґрунтованих репресій за політичні, релігійні переконання, соціальні та національні ознаки. Непоправних і невинуватих втрат зазнало українське суспільство. Внаслідок масових репресій, які охопили всі верстви населення, було обірване і покалічене життя сотень тисяч наших співвітчизників, розстріляних, знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Значних людських втрат зазнало населення прикордонного Подільського регіону — Хмельниччини.

Метою цієї статті є спроба розглянути процеси, пов'язані з проведенням репресивної політики радянської влади на теренах Поділля, розкрити механізм цих заходів, звернути увагу на їх

спрямованість, специфіку тощо. Зазначена тема має свої перспективи дослідження, оскільки дає можливість з'ясувати місце політичних репресій у формуванні тоталітарної системи, усвідомити місце та роль реабілітаційних заходів у політиці режиму наприкінці 1930-х рр.

Як свідчать архівні джерела, найбільш поширеними методами репресій на Поділлі стали масові депортації населення. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені першим секретарем ЦК КП(б) України С. Косіором 20 жовтня 1934 р., коли за його ініціативи був направлений запит секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу про дозвіл на виселення з прикордонних районів України сімей куркулів. Телеграма ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1934 р. надавала можливість управлінським структурам республіки розпочати роботу по організації переселення. Була створена спеціальна комісія з високоставлених керівників партійних, урядових, військових органів, НКВС для підготовки відповідних пропозицій¹.

Політбюро ЦК КП(б) 17 грудня 1934 р. рішенням встановило прикордонний режим в 11 районах України, а 20 грудня того ж року в постанові «Про переселення з прикордонних районів» запропонувало провести виселення одноосібників, а також колгоспників, «яких не можна визнавати благонадійними в умовах прикордонної смуги»². 23 січня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв чергову постанову «Про переселення з прикордонної смуги», за якою 8300 господарств колгоспників та одноосібників, що не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони, а на їх місце мали прибути 4000 кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей³.

Переселення до Донецької та Дніпропетровської областей було здійснене з 20 лютого до 10 березня 1935 р., в ході якого з регіону переселили 2854 сім'ї. В Ярмолинецькому районі із сіл Куєво, Фрамполь, Сказинці, Татаринці, Нове Село, Грабина, Томашівка, Соколівка, Баснячино, Волудринці, Шарівка, Буйволівці було відправлено 250 родин (1063 особи). Серед них 400 осіб були віднесені до «антирадянських елементів» як колишні петлюрівці, дворяни, куркулі, релігійні активісти, контрабандисти, сім'ї, родичі яких

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 16, спр. 11, арк. 241, 294.

² Там само, спр. 12, арк. 316.

³ Там само, спр. 11, арк. 62.

втекли за кордон та були засуджені за контрреволюційну і шпигунську діяльність та інші несвідомі елементи⁴.

Розглядаючи громадян польської національності як потенційних ворогів, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський надіслав лист до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова, в якому зазнавав, що «на території Вінницької області, особливо в прикордонних і форпостних районах осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії наявні особи, підозрювані у шпionaжі, колишні контрабандисти, сім'ї втікачів з-за кордону, релігійний актив та інший контрреволюційний елемент, що є базою для роботи противника у нас». З метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлів, залізничних пунктів Вінницької області обком КП(б)У просив санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1500 польських сімей⁵.

Політбюро ЦК КП(б)У, підтримавши пропозицію Вінницького обкому партії, 14 листопада 1935 р. прийняло рішення про переселення 1500 польських сімей з подальшим розселенням у Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях. Через місяць були доведені контрольні цифри з виселення сімей з районів області: Городоцький — 250 родин, Шепетівський — 180, Волочиський — 151, Проскурівський — 150, Ізяславський, Славутський, Плужнянський, Сатанівський, Антонінський, Старокостянтинівський райони — по 100 сімей у кожному, Козятинський — 80, Базалійський — 50 та Жмеринський — 39 родин⁶.

Згідно існуючим положенням політбюро ЦК КП(б)У звернулося з проханням надати санкцію на депортацію сімей до ЦК ВКП(б). Відповідь не забарилася. У грудні 1935 р. вище політичне керівництво країни не лише дало дозвіл на виселення, а й довело на місця відповідні ліміти, які склали по Проскурівському районі — 150 родин, Волочиському — 151. Виселення проведено з 5 по 15 січня 1936 р. Як зазначалося у звіті спеціальної комісії, «без особливих ускладнень»⁷.

За постановою політбюро КП(б)У від 25 листопада 1935 р. «Про переселення польських і німецьких господарств з прикордонної

⁴ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХм.О), ф. П-301, оп. 1, спр. 268, арк. 34–40.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 343.

⁶ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВін.О), ф. П-136, оп. 3, спр. 371, арк. 4.

⁷ Там само, арк. 5–6.

смути», передбачалося навесні 1936 р. переселити 6–7 тисяч господарств за межі України⁸, а 17 січня 1936 р. було прийнято ще одне рішення переселити в Казахстан 5 тисяч господарств, з них 3 тисячі з Київської і 2 тисячі з Вінницької областей⁹.

У ході реалізації настанов, викладених у листі голови обласної комісії по переселенню, місцеві органи влади, райкоми партії проявили надмірну завзятість. Із запланованої тисячі господарств Плузньнянський, Славутський, Шепетівський та Берездівський райони намітили для переселення 1677 сімей із 46 населених пунктів: 1367 родин колгоспників та 310 — одноосібників. Найбільше, 518 сімей, нібито мали терористичні та шпигунські зв'язки, 420 — родичів за кордоном, 270 — належали до контрабандистів та 123 — належали до релігійних активістів¹⁰.

Особливо посилилася депортація польського населення після постанови Ради Народних Комісарів за № 776–130 від 28 квітня 1936 р. про переселення «як політично неблагонадійних поляків» з України в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області в кількості 35820 осіб¹¹.

Перший етап депортації польських сімей в Казахстан розпочався 20 травня і продовжувався до 10 червня 1936 р. Переселено 2047 сімей з 6 районів Поділля: Проскурівського — 249, Волочиського — 500, Шепетівського — 384, Славутського — 303, Берездівського — 273 та Плузньнянського 374 польські сім'ї¹².

Ще більш жорсткі ліміти були встановлені для польського населення Подільського краю на другому етапі депортації «польського контрреволюційного і націоналістичного елементу». Підтвердженням цього є цілком таємна директива Вінницького обкому КП(б)У від 19 липня 1936 р., надіслана секретарям Кам'янець-Подільського, Шепетівського та Проскурівського окружкомів КП(б)У, секретарям райкомів партії Ляховецького, Ізяславського, Антонінського, Теофіпольського, Полонського, Базалійського, Городоцького, Ярмолинецького, Орининського, Смотрицького і

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 346.

⁹ Там само, арк. 49.

¹⁰ ДАХм.О, ф. П. 458, оп. 1, спр. 423, арк. 2, 14.

¹¹ Бугай М.Ф. Депортація населення з України (30–50-ті роки) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 34.

¹² ДАВін.О, ф. П-136, оп. 3, спр. 371, арк. 4.

Старокостянтинівського районів, яка передбачала переселення поляків із прикордонних районів області в Казахстан. Для проведення депортації в районах формувалися комісії в складі першого секретаря райкому КП(б)У (голова комісії), голови райвиконкому і начальника районного відділення НКВС. До 10 серпня комісії повинні були укласти поіменні списки осіб, визначених для переселення¹³.

Укладаючи списки польського населення на виселення, районні партійні, радянські та правоохоронні органи проявляли «наполегливість» у проведенні роботи, яка характеризувалася, передусім, визначенням додаткового резерву. По області він становив 1322 родини. У Базалійському районі резерв нараховував — 94 сім'ї, Городоцькому — 129, Сатанівському — 91, Ярмолинецькому — 108, Смотрицькому — 128, Кам'янець-Подільському — 101, Орининському — 45, Чемеровецькому — 95, Антонінському — 300, Полонському — 60, Ляховецькому — 46, Ізяславському — 47, Старокостянтинівському — 46 сімей. Лише один Теофіпольський район надіслав повідомлення обкому КП(б)У, що всі резерви вичерпані¹⁴.

Протягом 1935–1936 рр. з Поділля організованим порядком було виселено 11634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46500 громадян¹⁵. Серед депортованих переважали поляки. У результаті виселення з географічної карти зникли окремі населені пункти. Одна лише згадка залишилася про село Каєтанівку Великолазучинської сільської ради, яке колись було у Базалійському районі.

Примусове переселення з батьківщини у далекі краї, здебільшого на необжиті землі, вже само по собі було трагедією для людей. Проте і на новому місці проживання депортовані не переставали бути підозрілими, потенційно несвідомими і антирадянськими елементами. Серед них органи НКВС найчастіше шукали «ворогів народу», часто піддавали депортованих необґрунтованим репресіям.

В Україні з допомогою ідеологічного апарату посилилося нагнітання атмосфери страху, підозрливості. Передові статті газет, журналів були насичені заголовками, які «викривали» шпигунів, диверсантів, вбивць, ворогів народу, троцькістів, що намагалися реставрувати капіталізм. В атмосфері такого загального психозу й підозрі-

¹³ Стасюк І., Прокопчук П., Шептицький В. Подільських поляків виселяли в Казахстан // Подільські вісті. — 1998. — 4 серпня.

¹⁴ ДАВін.О, ф. П-136, оп. 3, спр. 362, арк. 25–34.

¹⁵ Жезицький В.Й. Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 131.

лості, страху і озлобленості вже мало кого дивували арешти людей, які нічим не виділялися, не були причетні до жодної антирадянської акції.

Маховик репресій набрав особливо великих обертів після лютого–березневого 1937 р. Пленуму ЦК ВКП(б), на якому знову приділялася значна увага темі «шкідництва». Звалюючи на «шкідництво» провали в економічному та соціальному будівництві, беззаперечно стверджувалося, що залишки колишніх панівних класів посилювали опір, прагнули зробити все, аби перешкодити будівництву соціалізму. Вимога пленуму посилити боротьбу з класово-ворожими елементами була активно підтримана в партійних і державних структурах.

Про свою беззастережну боротьбу з «ворожими елементами» у радянському суспільстві заявив ХП з'їзд КП(б)У. Партійні комітети давали конкретні рекомендації щодо організації роботи по викриттю «ворогів народу». У листі секретаря Вінницького обкому партії Співака від 31 серпня 1937 р. були висловлені побажання профспілковим комітетам, щоб звітна кампанія «допомогла повністю викрити і викорчувати всіх і всяких ворогів народу, що притаїлися та не забезпечують перебудови всієї профспілкової роботи»¹⁶.

На місцях дуже ретельно виконували директиву обкому. Завідуючий культосвітнім відділом Шепетівського окружного КП(б)У Наймушин інформував, що ряд шкіл і апарат окрнаросвіти укомплектований соціально ворожими працівниками. Зокрема, в 5 школах Шепетівського району працюють 8 вчителів, які ведуть контрреволюційну, антисемітську агітацію, займається шпигунською діяльністю. Була висловлена необхідність терміново зняти з роботи і віддати під суд інспектора окрнаросвіти Маркевича за зрив підготовки шкіл до нового навчального року¹⁷.

Друга половина 1937 р. увійшла в історію республіки як період надзвичайно жахливих репресій мирного населення. Нині, коли ведеться дослідницька робота над науково-документальною серією книг «Реабілітовані історією», важко сказати, скільки серед цих людей було громадян, що представляли національні меншини. Але без сумніву можна стверджувати, що за кількістю втрат від репресій у роки великого терору найбільше постраждали після українців поляки. Адже виконувався цілком таємний «Оператив-

¹⁶ ДАХм.О, ф. П-458, оп. 1, спр. 503, арк. 86.

¹⁷ Там само, арк. 66, 92.

ний наказ Народного комісара внутрішніх справ СРСР» за № 00485 від 11 серпня 1937 р., який вимагав «розгрому антирадянської роботи польської розвідки»¹⁸.

Вивчаючи архівно-слідчі справи УСБУ по Вінницькій та Хмельницькій областях, можна помітити загальну тенденцію: всі справи велися поспіхом. Заарештовані, які опиралися і не бажали зізнатися у скоєних злочинах, піддавалися повторним допитам, які нерідко тривали кілька днів підряд. До них застосовувалися заходи фізичного впливу, знущання. Переважна більшість заарештованих змушена була визнати скоєні злочини.

Слідчі в багатьох випадках задовольнялися визнанням заарештованими якоїсь дрібної вини, як правило, речових доказів їх злочинної діяльності у справах не було. Наприклад, машиніст колгоспу с. Зелена Волочиського району І. М. Криковський визнав себе винним у тому, що неякісно відремонтував молотарку в 1937 р. і вона одразу вийшла із ладу. Цим самим на кілька днів затягнувся обмолот хліба, і він, проводячи повторний ремонт, збільшив кількість зароблених у колгоспі трудоднів. Коваль І. Б. Квасневський підковував коней так, що після цього вони не могли одразу піднятися на ноги, і таких випадків було 5. І. М. Крюковський, І. Б. Квасневський та ще 12 колгоспників із с. Зелена зізнались в аналогічних провинах. Всі 14 осіб особливою трійкою УНКВС по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу за шкідництво в сільськогосподарському виробництві та контрреволюційну націоналістичну пропаганду серед населення, підготовку збройного повстання в тилу Червоної Армії¹⁹. Колгоспник з с. Кременна Городоцького району П. К. Хацький визнав себе винним у тому, що ляв радянську владу, коли господарство його батька розкуркулили, а під час хлібозаготівель у 1932 р. сказав, що селян грабують з усіх боків²⁰. Колгоспник з с. Ружа Орининського району Г. М. Коробчук, заперечуючи свій зв'язок з польською розвідкою, визнав, що, будучи бригадиром у колгоспі, шкодив господарству тим, що погано організовував працю колгоспників у своїй бригаді, за що і був звільнений правлінням з посади²¹. За ці «провини» особлива нарада при НКВС СРСР засудила П. К. Хацького до вищої міри

¹⁸ З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 15.

¹⁹ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-7052, арк. 199, 207–208, 229–237.

²⁰ Там само, спр. П-19162, арк. 26, 27.

²¹ Там само, спр. П-15684, арк. 12.

покарання, а Г. М. Коробчуку визначили міру покарання — 10 років ув'язнення у виправно-трудовому таборі.

Категорично заперечували свій зв'язок з польською розвідкою жителі Старокостянтинова вчителька Цезарина Гончарова-Середзинська та сімдесятидворічний Петро Шик. У слідчих органів не було якихось конкретних матеріалів про вину заарештованих. Але особлива нарада при НКВС СРСР винесла обом вирок — розстріл²². Відкидали звинувачення у підтримці зв'язків із закордоном та організації контрреволюційної боївки «ПОВ» голова Холодецької сільської ради Волочиського району М. А. Охота, голова цього ж колгоспу В. М. Лозанський та касир фінансового відділу Волочиського райвиконкому Л. К. Вишинський. Незважаючи на те, що слідство не мало жодних матеріалів, які б підтверджували їх вину у скоєнні кримінального злочину, справи цих громадян розглядалися на засіданні особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області, де був винесений вирок — вища міра покарання²³.

Вишукуючи шпигунів і контрреволюціонерів, фальсифікатори вдавалися до грубих підтасовок. Брехня і намова щедро вкладалися в чужі уста. Часто конкретні особи, що проходили по кримінальній справі у ролі свідків, навіть не знали про це, не підписували протоколів, хоч на них стояли їх підписи. Характерною є справа колгоспників с. Завалійки Волочиського району С. Й. Габателя, Г. І. Грушковського, С. Т. Мельника, А. А. Габателя, М. І. Мельника та А. Л. Мельника, яких звинуватили в антирадянській пропаганді та «підготовці до активних повстанських дій в момент збройного вторгнення Польщі на територію СРСР».

Заарештовані тривалий час заперечували вину, стверджували, що не належать до антирадянської організації. Здалися селяни лише після застосування до них фізичного впливу та пред'явлення їм зізнань «свідків». справи на цих громадян були переслані у Москву. Відповідь не забарилася. Постанова була короткою — розстріляти. При перегляді справи у травні 1959 р. названі у протоколах за 1937 р. свідки заявили: Р. С. Трач, що її «ніхто не допитував і вона показань ніяких і нікому не давала», а Ф. І. Кушнір розповів, що «1937 р. його викликали в УНКВС для допиту, але він ніяких свідчень про антирадянську діяльність звинувачува-

²² ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-6550, арк. 100, 103, 135–139.

²³ Там само, спр. П-6977, арк. 52–54.

них не давав. Протокол був складений співробітниками УНКВС і під загрозою ним підписаний»²⁴.

Гоніння на громадян досягло апогею в 1938 р., коли в Україні остаточно були розформовані національні адміністративно-територіальні одиниці, закриті польськомовні навчальні заклади. Особливого значення органами НКВС було надано ліквідації міфічної шпигунської «Польської організації військової». У квітні 1938 р. Солобковецькою слідчою групою районного відділу НКВС був викритий районний повстанський штаб «Польської організації військової». З документів кримінальної справи довідуємося, що боївки «ПОВ» були організовані в селах з компактим проживанням польського населення: Солобківці, Глушківці, Міцівці, Сприсівка, Стріхівці, Удріївці, Підлісний Мукарів та ін. За твердженням слідчих, члени «ПОВ» були бойовим загоном, який мав брати активну участь у загальному плані боротьби з радянською владою за відродження великої Польської держави у кордонах 1772 р. Виходячи із цих завдань, організація планувала здійснити: проведення військово-політичного і економічного шпигунства на території СРСР; військове повалення радянської влади; об'єднання повстанських та диверсійних кадрів для руйнівної роботи в середині держави під час війни, створення сприятливої обстановки просування в тил СРСР регулярних польських військ; здійснення диверсійних актів на залізничному транспорті, шосейних дорогах, в сільському господарстві.

Аналіз матеріалів свідчить про надуманість і безпідставність подібних тверджень. Однак це не завадило органам НКВС притягти до кримінальної відповідальності 39 громадян польської національності Солобковецького району. За рішенням особливої трійки УНКВС по Кам'янець-Подільській області від 26 вересня 1938 р. всі вони були засуджені до вищої міри покарання і розстріляні в день суду²⁵.

На жаль, наведена справа далеко не єдина. Органи НКВС у закритому листі від 11 серпня 1937 р. «обґрунтовували» фальшивку про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР²⁶. І результати не забарилися. У квітні 1938 р. у Проскурівському районі була

²⁴ ДАХм.О, ф. 6193, спр. П-8833, арк. 153.спр.

²⁵ Там само, спр. П-7154, арк. 185–220.

²⁶ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 18–31.

«викрита» антирадянська організація в складі 65 членів «ПОВ», які з допомогою 12 боївок готували збройне повстання та диверсії на промислових підприємствах м. Проскурова, в колгоспах сіл Гречани, Заріччя, Мацьківці, Шаровечка. Всі 65 заарештованих осіб рішенням особливої трійки по Кам'янець-Подільській області були засуджені до розстрілу²⁷.

Органи НКВС у кожному районі «знаходили» організаційні структури «ПОВ». У травні 1938 р. Шепетівською слідчою групою був «викритий» районний штаб «ПОВ» в Антонінському районі, який нібито створив на території району 5 боївок, залучивши до них понад 200 осіб. До кримінальної відповідальності безпідставно було притягнуто 57 громадян, здебільшого жителів сіл Кременчуки, Волиця, Мазепинці та Малі Пузирки. За рішенням трійки, всі вони були засуджені до вищої міри покарання²⁸. У Смотрицькому районі була «викрита» і ліквідована контрреволюційна «ПОВ», яка тривалий час проводила антирадянську пропаганду і організувала шпигунську роботу на користь польської розвідки. І хоча слідчі органи не мали вірогідних матеріалів, за постановою особливої трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області 37 жителів польської національності сіл Михівка, Купин, Тинна, Цикова, Рудка, Залуччя були розстріляні²⁹.

У 1958 р. матеріали кримінальної справи № П-6584 за клопотанням родичів репресованих були перевірені військовою прокуратурою ПрикВО і 6 серпня того ж року була винесена ухвала, якою реабілітовано 37 осіб Смотрицького району. Довідка Центрального державного особливого архіву СРСР дає всі підстави стверджувати про надуманість «справи» «Польської організації військової». Зокрема в ній зазначається, що на території СРСР після 1922 р. «Польської організації військової» не було. В архіві є відомості про існування цієї організації на території Росії з 1914 до 1920 рр. В 1922 р. ця організація в Польщі була офіційно розпущена³⁰.

Масові репресії поляків проводилися не тільки під приводом участі в «ПОВ». Вигадувалися організації і під іншими назвами. Зокрема, чимало осіб, що потрапили у в'язниці, були розстріляні, звинувачувалися у належності до підпільної пропольської орга-

²⁷ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-4707, арк. 270–272.

²⁸ Там само, спр. П-24645, арк. 138.

²⁹ Там само, спр. П-6584, арк. 212–236.

³⁰ Там само, спр. П-12605, арк. 30.

нізації «Ружанець». Саме таке звинувачення було пред'явлене колгоспникам села Суржинці Кам'янець-Подільського району І. П. Степановичу³¹ та В. Т. Левицькому з села Крачки Чорноострівського району³², одноосібнику з села Лошківці Ярмолинецького району І. Л. Геджелюку. Як не намагалися вони довести слідчим, що про таку організацію навіть не чули, виправдатися не змогли. Після кількох місяців перебування під слідством заарештовані визнали себе винними. Справи були розглянуті трійкою управління НКВС. В. Т. Левицького та І. Л. Геджелюка³³ було засуджено до розстрілу, а І. П. Стефановича — до 10 років ув'язнення.

Тут доцільно підкреслити, що місце розташування районів у прикордонній смугі, багатонаціональний склад населення, перебування уряду Директорії, українських національних установ надавали політичного забарвлення кримінальним справам, що фабрикувалися репресивними органами. У них, як правило, відмічалися основні звинувачення — шпигунство та порушення державного кордону із зловмисною метою. Саме ці факти найбільше обумовлювали, на думку каральних органів, масові репресії не тільки серед українського населення, а й представників національних меншин. У 1937–1938 рр. в Україні органами НКВС по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб, з яких 44467 — поляків³⁴. Масові каральні операції на Поділлі не мали собі рівних. Підтвердженням цього є 485 групових справ стосовно діяльності «ПОВ» в архівах Служби безпеки по Хмельницькій і Вінницькій областях³⁵.

Необхідно зазначити, що і єврейське населення Поділля зазнало репресій, проте не в таких масштабах, як польське. Так, у грудні 1937 р. була «виявлена» і ліквідована органами НКВС в м. Дунаївцях антирадянська сіоністська організація «Гехолуц», члени якої проводили активну агітацію серед єврейського населення, висловлювали невдоволення існуючою радянською владою та провадили агітацію за виїзд із СРСР до Палестини. Заарештовані М. М. Клігер, Г. І. Шперкін, Й. М. Лівшиц та Х. Й. Баренбойм визнали себе

³¹ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-23888, арк. 18–20.

³² Там само, спр. П-7001, арк. 66–68.

³³ Там само, спр. П-10175, арк. 17, 23.

³⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 146.

³⁵ Жезицький В.Й. Політичні репресії проти польського населення // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький: Поділля. – С. 428.

членами сіоністської організації «Гехолуц» після застосування до них фізичного впливу. У слідчих не було жодних доказів щодо їх вини, але це не завадило особливій трійці управління НКВС по Кам'янець-Подільській області ухвалити 28 березня 1938 р. постанову про засудження їх до вищої міри покарання — і через тиждень вони були розстріляні³⁶.

Подібні приклади з репресіями єврейського населення не поодинокі. Так, у Городоцькому районі НКВС в липні 1938 р. було «викрито» антирадянську шпигунську групу з 8 осіб єврейської національності, яку створив Проскурівський окружний сіоністський комітет. Її діяльність нібито була спрямована на збирання шпигунських матеріалів на користь Англії та Польщі.

Застосовані методи слідства призвели до того, що звинувачені визнали себе винними у шпигунстві, назвали голову міфічного комітету, який їх завербував, а також ще понад 20 співучасників по шпигунській діяльності, проте ніхто з названих не був заарештований і по слідству не проходив. Незважаючи на те, що слідство не мало доказів вини звинувачених, рішення особливої трійки НКВС по Кам'янець-Подільській області було однозначним — розстріл³⁷.

Ряд істориків вважає, що з усіх союзних республік колишнього СРСР найжорстокіших репресій зазнала Україна. Колишній голова КДБ УРСР М. М. Голушко зазначав, що тільки в 1937–1938 рр. тут було заарештовано за контрреволюційну діяльність майже 270 тисяч осіб, з них: українців — 140 тисяч, поляків — 44, німців — 25, росіян — 19, євреїв — близько 8 тисяч осіб³⁸.

Важко нині сказати, скільки серед цих репресованих людей було жителів Хмельниччини, але те, що вони склали значну частину репресованих, безсумнівно. Доведені Москвою та Києвом ліміти на виконання оперативного наказу НКВС СРСР за № 00485 у регіоні, безперечно, перевищувалися. Кількість внесених до розстрільних списків збільшилась у 3–4 рази. Не обмежували навіть ліміти, коли до першої категорії (розстрілу) необхідно було включити 700 чоловік, а до другої — позбавлення волі — 1000. Але цього було мало. У вересні–грудні 1937 р. було заарештовано понад 2 тисячі осіб, серед яких в основному керівники підприємств,

³⁶ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-11090, арк. 171–185.

³⁷ Там само, спр. П-4727, арк. 256–258, 276–278.

³⁸ Змиваючи «білі» і «чорні» плями // Україна. — 1990. — № 10. — С. 8.

голови сільрад, інтелігенція, селяни. «Трійка» при УНКВС по Кам'янець-Подільській області поставила знищення людей на «конвеєр». 19 травня 1938 р. на засіданні «трійки» було прийняте рішення на підставі наказу НКВС СРСР за № 00485 щодо розстрілу 126 безневинних заарештованих. За два дні — 20 і 21 вересня 1938 р. за рішенням трійки було розстріляно 378 подолян³⁹.

При аналізі кримінальних справ репресованих у 1937–1938 рр. складається враження, що Кам'янець-Подільська область була нацшпигована «резидентами та агентами польської розвідки». Підтвердженням цього є матеріали кримінальної справи, по якій проходили і були засуджені Військовим трибуналом співробітники управління НКВС Кам'янець-Подільської області Саверин і Крикович. З матеріалів слідства довідуємося, що «з серпня 1937 по серпень 1938 рр. під слідством перебувало 16 тисяч чоловік, з них до 90 відсотків зізналися в тих чи інших протидержавних злочинах (шпигунство, участь в організаціях і т. д.)». У переважній більшості ці люди заарештовані за неперевереними свідченнями інших осіб.

Співробітники управління НКВС розкрили «технологію» формування «резидентів та шпигунів» у Кам'янець-Подільській в'язниці: «Як правило, всіх заарештованих на допитах б'ють, в камерах в'язниці провокації. Побиті заарештовані схиляють свіжих заарештованих давати свідчення і зізнаватися в неіснуючих злочинах».

Саверин у свідченнях показав, що «тільки в одній Кам'янець-Подільській області за рік викрили 10 тисяч польських шпигунів, але ж це нереально. Це «липа» і польській розвідці тут створений ореол не без ворожої роботи. Адже 80 відсотків кримінальних справ направляються на засідання особливої трійки — і заарештованих, як правило, розстрілюють»⁴⁰.

Архівні справи репресованих дають підстави стверджувати, що керівництво обласного управління НКВС прагнуло догоджати московському та київському начальству, фальсифікуючи протоколи та кримінальні справи, вибиваючи фізичним шляхом докази, створюючи при цьому бутафорську робочу обстановку по боротьбі з різного роду антирадянськими елементами.

Партійно-державне керівництво СРСР, оцінюючи суспільно-політичну ситуацію та політичні настрої в державі, вирішило піти

³⁹ Великий терор на Хмельниччині. — Хмельницький: ТОВ НВП «Єврика», 2004. — С. 5.

⁴⁰ ДАХм.О, ф. 6193, оп. 12, спр. П-6584, т. 4, арк. 29–30.

на певні поступки населенню, а одночасно відмежуватися від страхотливих злочинів. 8 жовтня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило комісію на чолі з М. Єжовим для підготовки проекту постанови з питань упорядкування арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства⁴¹. Після прийняття рішення із зазначеного питання, наркома внутрішніх справ СРСР звинуватили у зв'язках з іноземними розвідками, відкритому шкідництві в різних сферах народного господарства і звільнили від службових обов'язків.

М. Єжова змінив Л. Берія. Для перевірки діяльності НКВС СРСР, оперативних відділів Головного управління державної безпеки 5 грудня 1938 р., рішенням політбюро ЦК ВКП(б) утворюється комісія за участю секретаря ЦК ВКП(б) А. Андрєєва та завідуючого відділом керівних партійних органів Г. Малєнкова⁴². Підсумовуючи наслідки її роботи, останній зазначив: «Шпигуни, вороги сиділи майже на всіх ділянках». А. Андрєєв, в свою чергу, зауважив: «У мене таке враження, що Єжов має до цього безпосереднє відношення»⁴³.

Вивчення архівних документів дає підставу стверджувати, що постанова «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» не сприяла повному усуненню недоліків, не викривала неподобства, що мали місце в роботі репресивних органів. Пояснити це можна однобічним підходом до виконання директиви Й. Сталіна «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР». Розгляд, як правило, проходив за участю керівників НКВС, присутність яких не сприяла викриттю та усуненню недоліків⁴⁴.

Започатковані вищим політичним керівництвом держави заходи щодо часткового припинення репресій зобов'язували партійні комітети на місцях вжити рішучих заходів до виправлення недоліків слідчої роботи органів НКВС. Не можна не відзначити, що в 1939 р. було реалізовано низку заходів щодо скорочення термінів покарання та звільнення з таборів. Ці заходи створювали лише видимість лібералізації політичної системи, однак, у дійсності, це був лише тимчасовий відступ. Підтвердженням цьому є відхилення пропозиції щодо перегляду вироків, винесених Військовою ко-

⁴¹ РДАНІ, ф. 89, оп. 73, спр. 13, арк. 1.

⁴² РДАСПІ, ф. 17, оп. 3, спр. 1004, арк. 11.

⁴³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – М.: МФД, 2004. – С 664.

⁴⁴ Державний архів Полтавської області, ф. П-3809, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

легією Верховного Суду СРСР за протестами Верховного суду та Прокуратури СРСР не пленумами Верховного суду СРСР, а звуженим судовим складом — головою Верховного суду СРСР І. Голяковим, його заступниками І. Нікітченком, В. Ульріхом за участю Прокурора СРСР М. Панкратьєва⁴⁵. Проти такої пропозиції категорично виступив Л. Берія, який у листі до В. Молотова 7 грудня 1939 р. зазначав: «НКВС вважає недоцільним порушувати встановлений законом порядок розгляду протестів у справах, які розглядалися Військовою колегією Верховного Суду СРСР»⁴⁶.

Реабілітаційні заходи, розпочаті в 1939 р., можна розцінювати як пропагандистський захід. Ним політичне керівництво держави намагалося завуалювати дійсних організаторів масових репресій, зняти соціальну напругу в суспільстві, заспокоїти громадську думку та продемонструвати «великий» прояв турботи «вождя народів» за долю трудящих.

⁴⁵ РДАНІ, ф. 89, оп. 73, спр. 5, арк. 3.

⁴⁶ Там само, спр. 6, арк. 1.

*Валерій Васильєв
(Київ)*

**Механізми «великого терору»: місцевий зріз
(діяльність обласних УНКВС УРСР
у лютому–листопаді 1938 р.)**

Vasylev V. The mechanism of «the great terror»: local vision (the activity of regional NKVD in Soviet Ukraine in February–November 1938).

Based on documents of Vynnytsya and Poltava NKVD, the author examined new aspects of activity of regional Ukrainian NKVD during «the great terror».

За останні роки в Україні надрукована значна кількість наукових праць, присвячених проблемам «великого терору» 1936–1938 рр.¹ Увага вчених прикута до різних аспектів масових полі-

¹ Достатньо вказати на об'ємну книгу великого авторського колективу на чолі з С. Кульчицьким: «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси». – К, 2002. В цій колективній монографії Ю. Шаповал написав розділ «Переддень та апогей великого терору».